

Stosunki polsko-niemieckie
w ćwierćwiecze
od podpisania Traktatu
o dobrym sąsiedztwie.
Kultura – oświata – gospodarka

POLISH-GERMAN RELATIONS IN A QUARTER OF A CENTURY
FROM THE SIGNING OF THE TREATY ON GOOD NEIGHBORHOOD.
CULTURE – EDUCATION – ECONOMY

6

**STOSUNKI POLSKO-NIEMIECKIE
W ĆWIERĆWIECZE OD PODPISANIA TRAKTATU
O DOBRYM SĄSIEDZTWIE.
KULTURA – OŚWIATA – GOSPODARKA**

**DIE DEUTSCH-POLNISCHEN BEZIEHUNGEN
EIN VIERTELJAHRHUNDERT NACH DER UNTERZEICHNUNG
DES VERTRAGS ÜBER GUTE NACHBARSCHAFT.
KULTUR – BILDUNG – WIRTSCHAFT**

**POLISH-GERMAN RELATIONS
IN A QUARTER OF A CENTURY FROM THE SIGNING
OF THE TREATY ON GOOD NEIGHBORHOOD.
CULTURE – EDUCATION – ECONOMY**

REDAKCJA NAUKOWA

EDITED BY

KRZYSZTOF GŁADKOWSKI

EWA GŁADKOWSKA

TOMASZ GAJOWNICZEK

OLSZTYN 2018

SPIS TREŚCI

KRZYSZTOF GŁADKOWSKI, <i>Stosunki polsko-niemieckie w wybranych kwestiach z dziedziny kultury, oświaty i gospodarki. Wprowadzenie</i>	9
BEATA JURKOWICZ, <i>Traktat o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy a zwrot dóbr kultury w stosunkach polsko-niemieckich</i>	23
MARLENA PIOTROWSKA, <i>Oblicza zagranicznej polityki kulturalnej i oświatowej Niemiec na przykładzie działalności Niemieckiej Centrali Wymiany Akademickiej w Polsce</i>	35
RALF MEINDL, <i>Kulturarbeit bei der deutschen Minderheit – 99 und 25 Jahre danach. Ein historischer Rückblick und ein Bericht aus der Praxis eines Historikers und ifa-Kulturmanagers</i>	49
MICHAŁ MATHEJA, WERONIKA WIESE, <i>Centrum Badań Mniejszości Niemieckiej – opis przeszłości, diagnoza przyszłości Niemców w Polsce</i>	55
IGOR KĄKOLEWSKI, <i>Fenomen dialogu podręcznikowego w kulturze politycznej XX i początku XXI wieku</i>	61
ELŻBIETA DEJA, <i>Drogi do pamięci: doświadczenia z polsko-niemieckiej wymiany młodzieży</i>	73
BRONISŁAW BOMBAŁA, <i>Niemiecki model gospodarczy – wzory dla Polski</i>	79
OSKAR GOTTLIEB BLARR, <i>Memorabilia Felix Nowowiejski betreffend</i>	89
ILONA DULISZ, <i>Polskie i niemieckie tradycje muzyczne we wczesnej twórczości Feliksa Nowowiejskiego</i>	97
JERZY KUKLA, <i>Z Warmii w świat wielkiej muzyki (w 70. rocznicę śmierci Feliksa Nowowiejskiego 1877–1946)</i>	107
ANDRZEJ BIELAT OP, <i>Sienkiewicz vs Bismarck. Między chrześcijańskim patriotyzmem a nowoczesnym nacjonalizmem</i>	117
IZABELA LEWANDOWSKA, <i>Gwara warmińska jako wyraz niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Ewolucja zjawiska na przestrzeni dziejów</i>	137
JERZY NECIO, <i>Niemcy i Ukraińcy wobec siebie na ziemiach pruskich – historia i współczesność</i>	153
GRZEGORZ PEŁCZYŃSKI, <i>Mniejszość odrodzona. Ormianie w Polsce na przełomie wieków XX i XXI</i>	171
Bibliografia	181
Noty o autorach	194
About the authors	198

GWARA WARMIŃSKA JAKO WYRAZ NIEMATERIALNEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO. EWOLUCJA ZJAWISKA NA PRZESTRZENI DZIEJÓW

Gwara warmińska to mowa potoczna ludu warmińskiego, powstała w wyniku wymieszania się różnych gwar polskich w toku historycznych przeobrażeń obszaru południowej Warmii (wschodniopruskich powiatów olsztyńskiego i reszelskiego). Przez lata była używana w sytuacjach rodzinnych i przyjacielskich, podczas gdy w języku urzędowym – niemieckim lub polskim w zależności od aktualnej przynależności do państwa niemieckiego bądź polskiego – mówiono i pisano w szkołach, urzędach, kościołach, wojsku. W wyniku niesprzyjającej sytuacji polityczno-społecznej zarówno w okresie nazistowskim, jak i po II wojnie światowej, w tym masowych wyjazdów rodzimej ludności do Niemiec w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku, gwara Warmiaków zanikała. Obecnie pamiętają ją tylko nieliczni mieszkańcy podolsztyńskich wiosek, ale jej nie używają. Jednocześnie z zanikaniem gwary istniała potrzeba jej dokumentowania – co czyniono już od drugiej połowy XIX wieku – i popularyzowania. W ostatnich latach najwięcej w tym zakresie robi rodowity Warmiak Edward Cyfus i jego uczeń Łukasz Ruch, pochodzący także z rodziny warmińskiej, oraz historyk i dydaktyk Izabela Lewandowska z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

NIEMATERIALNE DZIEDZICTWO KULTUROWE W ŚWIETLE KONWENCJI UNESCO Z 2003 ROKU

W 1972 roku na 17. Sesji Zgromadzenia Ogólnego UNESCO w Paryżu uchwalono Konwencję o ochronie dziedzictwa kulturalnego i przyrodniczego. Do dziedzictwa kulturalnego zaliczono wówczas:

- zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, groty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- zespoły: budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną

wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego”¹.

W następnych latach poszczególne kraje umieszczały swoje obiekty godne ochrony na liście światowego dziedzictwa UNESCO, ale dla wielu zapisem zaporowym był autentyzm materiałów użytych do budowy i funkcjonowanie zabytku w niezmienionej formie (albo w zachowanej ruinie) aż do współczesności. O ile w Europie ocalały zabytki nawet starożytne, o tyle w krajach Dalekiego Wschodu i Afryki, gdzie natura i przyroda warunkują używanie do budowy materiałów nietrwałych, nie było takich możliwości. Także ludy Afryki zaczęły domagać się uwzględnienia własnych, bardzo wartościowych, tradycji ustnych, które również są dziedzictwem kulturowym całego świata i powinny podlegać ochronie. Zmiana stosunku państw Starego Kontynentu ewoluowała powoli, czego finalnym efektem jest Konwencja UNESCO z 20 października 2005 roku w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego², poprzedzona trzema deklaracjami UNESCO w sprawie arcydzieł ustnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego (2001, 2003, 2005).

W 2003 roku doszło do uchwalenia Konwencji UNESCO o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego (zaczęła obowiązywać dopiero w 2006 roku), która wieńczy dotychczasowe starania państw przywiązujących do tradycji dużą wagę, ale też daje innym państwom szansę uwzględnienia własnych tradycji i kultury niematerialnej. Polska ratyfikowała ją jako ostatnie państwo europejskie 22 października 2010 roku (weszła w życie 16 sierpnia 2011 roku). W myśl Konwencji (art. 2.1.) niematerialne dziedzictwo to „[...] praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedza i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturowa – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności”.

W myśl Konwencji niematerialne dziedzictwo przejawia się w następujących dziedzinach (art. 2.2.):

- „tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- sztuki widowiskowe;
- zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne;
- wiedza o przyrodzie i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata;
- umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym”³.

Jako etap wstępny tworzona jest krajowa lista niematerialnych zjawisk godnych ochrony. Dopiero z niej można starać się o wpisanie jakiegos zjawiska na listę światową. Do tej pory Polska nie ma takiego zjawiska na liście światowej, systematycznie jednak rozszerza się li-

¹ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji, ratyfikowana przez Polskę 6 maja 1976 r., Dz. U. 1976, nr 32, poz. 190.

² Dz. U. 2007, nr 215, poz. 1585.

³ Dz. U. 2011, nr 172, poz. 1018.

sta krajowa⁴. W województwie warmińsko-mazurskim już w 2009 roku utworzono urząd pełnomocnika marszałka ds. dziedzictwa niematerialnego. To dzięki pomocy pełnomocnika w wypełnianiu skomplikowanych formularzy udało się wpisać gwara warmińską na tę prestiżową listę. Minister Kultury i Dziedzictwa Kulturowego podpisał stosowną zgodę 16 marca 2016 roku.

GENEZA I FUNKCJONOWANIE GWARY WARMIŃSKIEJ DO POŁOWY XIX WIEKU

Gwara warmińska jest swoistego rodzaju palimpsestem, powstała bowiem w wyniku nakładania się na siebie różnych zjawisk językowych – począwszy od języka starobałtyjskiego (pruskiego), przez język osadników niemieckich i polskich, staropolszczyznę powszechną na tych ziemiach w okresie nowożytnym, kończąc na germanizmach wprowadzanych w XIX wieku. Najwcześniejsza, niemiecka fala kolonizacji miała miejsce na tych terenach w drugiej połowie XIII wieku. Pierwsi osadnicy pochodzili głównie z Turynгии i Górnej Saksonii, to jest obszaru gwar środkowoniemieckich⁵. W XIV wieku osadnictwo zaczęło docierać na wschodnie i południowe tereny Prus, stąd też do dzisiaj spotykamy w gwarze warmińskiej słownictwo niemieckie⁶.

Wkrótce rozpoczęło się także osadnictwo polskie na ziemiach pruskich. Była to głównie migracja wewnątrz państwa krzyżackiego, w którego granicach znajdowała się ziemia chełmińska, zamieszkała także przez ludność polską. Ludność polska poprzez ziemię lubawską dotarła także na Warmię. Polacy asymilowali także ludność pruską. Według Stanisława Dubisza był to tzw. pierwszy okres historii i rozwoju gwar ostródzko-warmińsko-mazurskich. Charakteryzuje się on jednolitym kształtem gwar, gdyż osadnicy prawie w całości pochodzili z jednego regionu⁷.

Osadnictwo mazowieckie nasiliło się w połowie XIV wieku, szczególnie po wojnie trzy-nastoletniej (1454–1466)⁸. Od tamtej pory zaznaczają się coraz silniejsze związki z polskością, ukoronowane przyłączeniem Warmii do Polski po II pokoju toruńskim. W latach 1466–1772 Warmia stanowiła część Rzeczypospolitej, a na warmińskim tronie biskupim zasiadali tacy sławni biskupi jak: Stanisław Hozjusz, Jan Dantyszek, Marcin Kromer, Jan Stefan Wydzga, Adam Stanisław Grabowski czy Ignacy Krasicki. Zachowały się listy kanonika warmińskiego Mikołaja Kopernika, piszącego do króla polskiego w polskim języku, a także jego *Lokacje łąnów opuszczonych*, w których zapisywał notatki związane z osadnictwem w języku rozumianym przez miejscowych chłopów⁹. Język polski (staropolszczyzna) był wówczas

⁴ Do maja 2016 roku zostało wpisanych 14 zjawisk, między innymi rusznikarstwo artystyczne i historyczne, szopkarstwo krakowskie, pochodń Lajkonika, tradycje flisackie, procesja Bożego Ciała w Łowiczu, język esperanto, hafciarstwo kaszubskie, sokolnictwo, polskie tańce narodowe czy gwara warmińska, zob. link http://niematerialne.nid.pl/Dziedzictwo_niematerialne/Krajowa_inwentaryzacja/Krajowa_lista_NDK/ (dostęp: 02.06.2016).

⁵ Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur, t. 1: A–Ć, red. Z. Stamirowska, Wrocław 1987, s. 10.

⁶ E. Żebrowska, *Dialekty niemieckie na terenie Warmii*, „Studia Warmińskie”, 1998, t. 35, cz. 2, s. 449–459; W. Smoczyński, *Warmińskie „kudiep” (kudypp) i inne nazwy z niemieckim członem „kuh”*, „Slavia Occidentalis”, 1991/1992, t. 48/49, s. 205–211; M. Biolik, *Niemieckie nazwy wodne Warmii i Mazur i ich wpływ na polski system nazewnictwa*, w: *Z badań nad współczesną polszczyzną. Materiały*, red. E. Hom, Szczecin 1992, s. 129–138.

⁷ S. Dubisz, *Elementy rodzime i obcojęzyczne w słownictwie gwar ostródzko-warmińsko-mazurskich*, w: *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria V, Warszawa 1978, s. 233.

⁸ A. Kowalska, *Powiązania językowe obszaru Mazowsza z obszarem ostródzko-warmińsko-mazurskim*, w: *Tradycja badań dialektologicznych w Polsce*, red. H. Sędziak, Olsztyn 1997, s. 119–128.

⁹ *Mikołaja Kopernika lokacje łąnów opuszczonych*, wydał M. Biskup, Olsztyn 1970, s. 19.

znany nie tylko w miastach królewskich i na dworach szlacheckich, ale i w wiejskich chałtach. Co prawda w dyplomacji używano łaciny, a sprawy urzędowe i handlowe, głównie w miastach, załatwiano po niemiecku, jednak pod dachami pałaców i strzechami domów mówiono po polsku, choć w regionalnych dialektach. Ponieważ język ten w granicach historycznej Warmii nie ewoluował, tak jak w innych regionach Polski, które nie miały takiej autonomii jak księstwo biskupie, zatrzymał się na etapie późnego średniowiecza i wczesnej epoki renesansu.

DZIAŁANIA DOKUMENTACYJNE, PRACE BADAWCZE I POPULARYZACJA NA PRZEŁOMIE WIEKÓW XIX I XX

Badanie gwary warmińskiej zostało zapoczątkowane w XIX wieku podczas gromadzenia materiału do atlasu gwarowego Niemiec. Autor atlasu, niemiecki uczony Georg Wenker, zebrał zapisy z terenów Rzeszy, w tym z Kaszub, Warmii, Mazur, Śląska i zachodniej Wielkopolski, a także z Łużyc. G. Wenker przygotował czterdzieści zdań w niemieckim języku literackim i zwracał się do miejscowych nauczycieli o przysłanie ich przekładu na zdania w lokalnych dialektach¹⁰. Materiał G. Wenkera, dotyczący dialektu Warmii, nie został dotąd opracowany, jego kserokopia znajduje się w Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie¹¹.

Sytuacja zaczęła powoli zmieniać się w XIX wieku, kiedy to procesy germanizacyjne były na tyle ekspansywne, iż wpłynęły także na język mówiony. W drugiej połowie XIX wieku, wraz z wprowadzeniem ustaw o języku polskim¹², zaczęto interesować się kulturą ludową – w tym gwarą – ludu zamieszkującego południowe Prusy Wschodnie.

Pominiemy w rozważaniach materiały etnograficzne, które zbierali wówczas: Max Toeppen¹³, Wojciech Kętrzyński¹⁴, Oskar Kolberg¹⁵, Gustaw Gizewiusz¹⁶, gdyż dotyczyły one głównie terenu Mazur. Wraz z III rozbiorem Rzeczypospolitej Obojga Narodów historyczne granice Warmii uległy zatarciu, tę samą piosenkę śpiewano po obu stronach Pasłęki (rzecki dzielącej na pewnym odcinku Warmię od Mazur, a właściwie Prus Górnych). Jednak w analizie gwary warmińskiej skupić się należy jedynie na południowej części historycznej Warmii.

¹⁰ E. Rzetelska-Feleszko, *Moje doświadczenia dialektologiczne*, w: *Tradycja badań dialektologicznych*, s. 42–43.

¹¹ M. Biolik, *Badania językoznawcze na Warmii i Mazurach*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2002, nr 1, s. 25.

¹² Szerzej ten problem omawia J. Jasiński, *Wiece i petycja warmińska z 1885 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1987, nr 2, s. 195–222.

¹³ M. Toeppen, *Wierzenia mazurskie z dodatkiem zawierającym klechdy i baśnie Mazurów*, Gdańsk 1867, wyd. polskie, Warszawa 1894; tenże, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*, Leipzig 1870, wyd. polskie, tłum. M. Szymańska-Jasińska, oprac. G. Jasiński, Olsztyn 1995.

¹⁴ W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1892; tenże, *O Mazurach*, Poznań 1872, oprac. i wyd. J. Jasiński, Olsztyn 1968.

¹⁵ O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 40: *Mazury Pruskie*, z rękopisów oprac. W. Ogrodziński i D. Pawlak, Wrocław 1966.

¹⁶ G. Gizewiusz, *Pieśni ludu znad górnej Drwęcy w parafiach ostródzkiej i kraplewskiej zbierane od 1836 do 1640 roku*, z rękopisu oprac., wstępem i komentarzem opatrzyła D. Pawlak, Poznań 2000; *Pieśni ludu znad górnej Drwęcy w parafiach ostródzkiej i kraplewskiej zbierane w 1836 do 1840-go roku przez ks. Gustawa Gizewiusza*, cz. 1: *Rękopis*, posł. W. Ogrodziński, Kraków 2000; cz. 2: *Zapis słowny*, oprac. i wstęp wraz z aneksami W. Ogrodziński; cz. 3: *Zapis muzyczny*, wstęp, odczytanie rękopisu, opatrzenie komentarzem i zaadaptowanie zapisu nutowego Z. Rondomańska, Olsztyn 2001; W. Ogrodziński, „*Pieśni Ludu znad górnej Drwęcy...*”. 160 lat od powstania dzieła Gustawa Gizewiusza, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2000, nr 3, s. 345–381.

Zainteresowanie folklorem rodzimym wiąże się z ogólnopolskim zjawiskiem drugiej połowy XIX wieku – narodzinami regionalizmu polskiego. Wówczas na ziemiach polskich, do których zaliczano też polskojęzyczną Warmię, zaczęto doszukiwać się folkloru związanego z kulturą polską. Kiedy Kazimierz Przerwa-Tetmajer zaczął popularyzować gwarę podhalańską, a Gustaw Morcinek śląską, Warmia została dostrzeżona i spopularyzowana wśród mieszkańców Prus Wschodnich przez księdza z Brąswałdu Walentego Barczewskiego. Od 1883 roku publikował on na łamach pelplińskiego „Pielgrzyma”, a następnie „Kuriera Poznańskiego” *Kiermasy na Warmiji*, które w 1923 roku ukazały się w jednym tomie. Praca ta nie straciła na wartości przez dziesiątki lat. Do dnia dzisiejszego ukazało się siedem wydań¹⁷. Barczewski opisał zwyczaj *łosiery* i *kiermasu*, przy okazji podając typowe potrawy, zajęcia ludności, sposoby spędzania wolnego czasu, różnice między Warmiakami i Mazurami. Jeżeli chodzi o wymowę gwary opisał jej zasady wyróżniając dwa rodzaje: dialekt *a* i dialekt *e*. Pierwszy charakterystyczny był dla ludności z okolic Olsztyna, drugim posługiwała się ludność okolic Biskupca i Barczewa¹⁸. Jednocześnie trwały prace dokumentacyjne, związane z zapisem bajek ludowych z terenu Warmii. Interesowali się tym wówczas Jan Liszewski, Karol E. Sieniawski i Andrzej Samulowski¹⁹.

Od strony naukowej gwarą warmińską zaczęto interesować się na początku XX wieku. Znamienitym językoznawcą i dialektologiem tamtego okresu był Kazimierz Nitsch, który badając gwarę warmińską określił jej różnice w wymowie na terenie wschodniej i zachodniej Warmii. Jego praca *Dialekty polskie Prus Wschodnich*²⁰ uznawana jest za najlepsze opracowanie, dotyczące dialektologii tego obszaru²¹. Do największych osiągnięć profesora należy zaliczyć podział gwarowy terenu wschodniopruskiego na część zachodnią niemazurzącą oraz mniejszą, wschodnią – mazurzącą (do której należała południowa Warmia oraz część Ostródzkiego). Szczegółowość w przytaczaniu miejsc występowania świadczy o doskonałym przygotowaniu profesora do badań. Staranność wykonania pracy dialektologicznej K. Nitscha z terenu Warmii potwierdziła „szkoła warszawska”, wzorująca się na jego ustaleniach i kontynuująca jego badania czterdzieści lat po nim²².

Profesor Kazimierz Nitsch przybył na Warmię z Krakowa w 1906 roku. Zatrzymał się w Olsztynie u Władysława Pieniężnego, wydawcy „Gazety Olsztyńskiej”, który przyjął go gościnnie i z radością. Kiedy po 50 latach, w 1956 roku, Nitsch ponownie odwiedził Olsztyn, wspominał: „Miałem ze sobą rower i to umożliwiało mi częste wyjazdy do ks. Barczewskiego w Brąswałdzie. Był to dobry znawca gwary warmińskiej i miał zrozumienie dla prowadzonej przeze mnie pracy. Ułatwiał mi zetknięcia z ludem, wybierał ciekawych informatorów, a poza tym polecał mnie wypróbowanym przedstawicielom miejscowego społeczeństwa polskiego”²³.

¹⁷ Wydanie pierwsze 1883, drugie 1886, trzecie 1919, czwarte 1923, piąte 1977, szóste 1984 i siódme 2002.

¹⁸ W. Barczewski, *Kiermasy na Warmiji*, postłowie, noty, słowniczek, wykaz miejscowości J. Chłosta, wyd. VII, Olsztyn 2002, s. 21.

¹⁹ J. Liszewski, *Swaty warmińskie, widowisko sceniczne w 3 odsonach*, Gniezno 1882; K. Sieniawski, *Biskupstwo warmińskie, jego założenie i rozwój na ziemi pruskiej z uwzględnieniem dziejów, ludności i stosunków jeograficznych ziem dawniej krzyżackich*, Poznań 1878.

²⁰ K. Nitsch, *Dialekty polskie Prus Wschodnich*, Kraków 1907. Po II wojnie światowej wyniki tych badań zostały zebrane w: K. Nitsch, *Pisma Pomoroznawcze*, Wrocław–Kraków 1954, s. 345–369.

²¹ K. Dejna, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa–Łódź 1994, s. 9.

²² A. Gruszczyńska-Nitschowa, *Całe życie nad przyrodą mowy polskiej. Kazimierz Nitsch i jego prace*, Kraków 1977, rozdział „Prusy Wschodnie”, s. 109–113.

²³ *Pięćdziesiąt lat temu na Warmii i Mazurach* [rozmowę z Kazimierzem Nitschem przeprowadził W. Ogrodziń-

W okresie międzywojennym Nitsch kontynuował badania językoznawcze na Warmii²⁴. Wraz ze swoim doktorantem Augustynem Steffenem, urodzonym na Warmii, jeździł po wioskach, nawiązywał kontakty z miejscowymi działaczami i prosił ich o współpracę w zbieraniu gwary ludowej. Miało to między innymi miejsce latem 1930 roku, kiedy obaj badacze przybyli do Stanislewa (w 2017 roku to wieś Stanclewo w pow. olsztyńskim). „Potwierdzili oni, że Warmia odcięta granicami od macierzy, utrzymała język niezmienny sprzed setek lat, choć każda okolica odznacza się pewnym odrębnym narzeczem. Steffen poprosił mnie wtedy – wspomina nauczyciel polskiej szkoły Władysław Stachowski – o zbieranie miejscowych pieśni ludowych, co chętnie uczyniłem. Toteż w *Zbiorze polskich pieśni ludowych z Warmii*, wydanym w 1931 roku przez Steffena, figuruje 28 pieśni ze Stanislewa”²⁵. W przedmowie do pierwszego tomu *Zbioru* K. Nitscha napisał: „Jako dialektolog wprowadziłem p. Steffena w umiejętności fonetyczne, jako znający trochę gwary warmińskie, poradziłem mu, jak daleko iść w kompromisie między ścisłym zachowaniem ich wymowy, a fonetyczno-ortograficznym systemem polszczyzny literackiej”²⁶. Augustyn Steffen wydał trzy tomy tych pieśni: t. 1 w 1931 roku w Poznaniu, t. 2 w 1934 roku w Lesznie i t. 3 w 1937 roku w Krakowie. W roku następnym (1938) ukazała się w Krakowie jego kolejna praca *Język polskiej Warmii. Cz. I. Teksty*. Steffen był uczniem nie tylko Kazimierza Nitscha, ale i etnografa Jana Stanisława Bystronia. Pod ich wpływem i we współpracy z lokalnym kompozytorem Feliksem Nowowiejskim zbierał pieśni od swojej matki, żony i znajomych, w czasie urlopów spędzanych na Warmii. Korzystał też z pomocy innych osób, między innymi Augusta Zientary i Jana Białojana. Zbiór Steffena zawierał 467 tekstów pieśni i 37 śpiewek tanecznych²⁷. Zbierał także inne wytwory ustne ludu warmińskiego, w tym bajki, baśnie, legendy, podania lokalne, opisy zajęć, życiorysy, rozmowy i inne²⁸.

Niezależnie od badań naukowych w „Gazecie Olsztyńskiej” w okresie międzywojennym Seweryn Pieniężny, jej redaktor i wydawca, publikował felietony w gwarze warmińskiej pt. *Kuba spod Wartemborka gada*²⁹. Co prawda Pieniężny urodził się w Olsztynie, mieście o większości niemieckiej, ale często obcował z Warmiakami, którzy w dni targowe przyjeź-

ski], „Rzeczywistość”, dod. do „Głosu Olsztyńskiego” z 8 IX, przedruk: W. Ogrodziński, *Tropem odnalezionych przeznaczeń. Wybór publicystyki z lat 1956–2002*, Olsztyn 2003, s. 186.

²⁴ Więcej na ten temat zob. J. Chłosta, *Związki Kazimierza Nitscha z Warmią i Mazurami*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2008, nr 2, s. 137–143. Nitsch utrwalił mowę warmińską w zapisie, publikując kilka zarejestrowanych tekstów: *Północno-polskie teksty gwarowe. Od Kaszub po Mazury*, red. K. Nitsch, Kraków 1955, s. 53–57; K. Nitsch, *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Warszawa 1968, s. 324–330.

²⁵ A. Steffen, *Zbiór polskich pieśni ludowych z Warmii*, t. 1, Poznań 1931. Zob. też W. Gębik, *Trzydziestolecie pierwszego „Zbioru polskich pieśni ludowych z Warmii”*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1961, nr 3, s. 401–408.

²⁶ B. Krzyżaniak, A. Pawlak, *Warmia i Mazury, cz. 1: Pieśni doroczne i weselne*, z serii: „Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały”, t. 3, Warszawa 2002, s. 28.

²⁷ Tamże, s. 27.

²⁸ A. Steffen, *Rymy dziecięce, zagadki i przysłowia rymowane z Warmii*, z serii: „Biblioteka Warmijska”, nr 1, Kraków 1935; tenże, *Opowiadania komiczne i podania z Warmii*, z serii: „Biblioteka Warmijska”, nr 2, Kraków 1936; tenże, *Bajki, baśnie i legendy z Warmii*, z serii: „Biblioteka Warmijska”, nr 3, Kraków 1939.

²⁹ Analizę językową tych felietonów przedstawiła M. Biolik, *Fonetyczne wykładniki stylizacji gwarowej w felietonach Seweryna Pieniężnego „Kuba spod Wartemborka gada”*, „Prace Językoznawcze UWM”, Olsztyn 1999, z. 1, s. 7–16; też, *Funkcja pragmatyczna gwary warmińskiej w felietonach S. Pieniężnego „Kuba spod Wartemborka gada”*, w: *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, red. S. Gala, Łódź 1998, s. 331–341; też, *Zapózyczenia z języka niemieckiego w tekstach stylizowanych na gwarę warmińską (na podstawie felietonów drukowanych w „Gazecie Olsztyńskiej” w latach 1925–1939)*, „Prace Językoznawcze UWM”, 2000, z. 2, s. 5–33.

dźali do miasta na Targ Rybny. Tam ludzie rozmawiali tylko „po naszymu”. Także w trakcie redagowania „Gazety” Pieniężny rozmawiał „cało gambo” z ludźmi przychodzącymi do wydawnictwa po poradę. „Niby piórem Kuby spod Wartemborka [Barczewa] piętnował bezprawie niemieckich urzędników, ich bezdusność i jednostronność. Wiejski wesołek, pozornie naiwny i prostacki, trafnie odsłaniał germanizacyjne działania Ostdeutscher Heimatdienst i Bund Deutscher Osten”³⁰. Ów Kuba spod Wartemborka (dzisiejszego Barczewa) to w oczach czytelnika mądry chłop polski z Warmii, zawsze wesoły, sprytny, oblatany w świecie, kierujący się zdrowym chłopskim rozsądkiem w trudnych kolejach życia. Gawędy Kuby były bardzo poczytne, a jego postać stała się równie popularną na Warmii, jak na Śląsku Karlik z „Kocyndra”³¹.

W wieku XIX i pierwszej połowie XX gwarę znali zarówno Polacy, jak i Niemcy zamieszkujący południową Warmię. Stąd też w kontaktach sąsiedzkich mogli się dobrze porozumieć. Dzieci bawiły się wspólnie na podwórku, dorośli pomagali sobie nawzajem w gospodarstwie, między sobą rozmawiali w gwarze, a polityka ich nie dzieliła³². Inaczej było w północnych powiatach Warmii, w których panował całkowicie język niemiecki.

AMBIWALENTNY STOSUNEK DO GWARY WARMIŃSKIEJ W CZASACH POLSKI LUDOWEJ

Sytuacja zmieniła się po II wojnie światowej. Po pierwsze, rozmawianie w gwarze było źle odbierane przez nową, napływową społeczność. Gwara, do wojny uważana za dialekt polski, po wojnie była kojarzona z niemieckim. Szczególnie okrutne były dzieci, które często wyzywały Warmiaków od Szwabów, Niemców i hitlerowców. Nie tylko dzieci i młodzież, ale także dorośli Warmiacy starali się nie afiszować ze swoją mową. Również w szkole nie tolerowano ani gwary, ani języka niemieckiego. Drugą przyczyną były kolejne fale migracji ludności rodzimej za Odrę, które uszczuplały liczebność autochtonów na Warmii i Mazurach, a tym samym grupę naturalnie posługującą się gwarą. Trzeci czynnik to zjawisko awansu społecznego, polegające między innymi na uciekaniu młodych ludzi ze wsi do miast i nieprzyznawaniu się do wiejskiego pochodzenia, rodzimych tradycji, przyzwyczajzeń, także gwary. Przy czym należy zauważyć, iż było to zjawisko występujące w całej Polsce, a także w innych krajach, związane z szybką industrializacją i możliwością awansu społecznego. Dawał on szansę młodym ludziom na uzyskanie atrakcyjnej pracy w mieście, mieszkania w blokach spółdzielczych, lepszej edukacji. Proces ten można porównać do germanizacji końca XIX wieku – kto chciał zrobić karierę w wojsku lub urzędzie, musiał posługiwać się językiem niemieckim. Podobnie po wojnie – kto chciał awansować w pracy, musiał deklorować polskość, a – co za tym idzie – mówić czystą polszczyzną. Szczególnie w latach siedemdziesiątych XX wieku zrywała się kulturowa ciągłość z tradycyjną kulturą ojców.

Proces zaniku gwary trwał kilkadziesiąt powojennych lat. Choć intelektualiści mogli go zauważyć i przewidzieć konsekwencje, nie byli w stanie temu zapobiec. Jako pierwsi zainteresowali się gwarą i ludową tradycją warmińską socjologowie z Warszawy. W 1948 roku do

³⁰ Kuba spod Wartemborka gada. Felietony Seweryna Pieniężnego drukowane w „Gazecie Olsztyńskiej”, wstęp i oprac. J. Chłosta, Olsztyn 1989, s. 15.

³¹ *Leksykon Polactwa w Niemczech*, wydanie fototypiczne pierwodruku z 1939 r., Warszawa–Wrocław 1973, s. 407.

³² E. Cyfus, *Niemieccy Warmiacy*, w: *Problem stosunków polsko-niemieckich po traktacie z 1991 roku z perspektywy regionalnej*, red. K. Gładkowski, Olsztyn 2014, s. 156.

wsi Purda Wielka przyjechał zespół Stanisława Ossowskiego, profesora z Uniwersytetu Warszawskiego. Materiały zebrane podczas wywiadów z mieszkańcami zostały zgromadzone w kilkudziesięciu teczkach i przechowywane w domu prywatnym. Nasilająca się nagonka komunistyczna na niezależne badania uniemożliwiła ich opracowanie i opublikowanie. Zamknięcie Katedry Socjologii UW i odsunięcie w 1951 roku Stanisława i Marii Ossowskich od nauczania ostatecznie pogrzebało tę inicjatywę³³.

W latach 1950–1953 zespół dialektologiczny przy Katedrze Języka Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem Witolda Doroszewskiego i Haliny Konecznej prowadził badania dialektologiczne w powiecie ostródzkim (Prusach Górnych) oraz na Warmii i Mazurach³⁴. Efektem tych badań było między innymi zgromadzenie ludowych bajek, legend i anegdot oraz opracowanie zbioru w gwarze³⁵. Jak napisały we wstępie Halina Koneczna i Wanda Pomianowska: „Dążeniem naszym było nie tylko jak najściślejsze zachowanie wszystkich właściwości fonetycznych, gramatycznych czy składniowych języka bajek, ale nawet toku opowiadania. [...] Wszystkich zapisów dokonywano w pisowni ściśle fonetycznej, ponieważ jednak tomik niniejszy przeznaczony jest przede wszystkim dla czytelników niespecjalistów, podajemy bajki w transkrypcji uproszczonej, ale zachowującej najbardziej charakterystyczne cechy językowe tych gwar”³⁶. Bajki Warmii i Mazur Konecznej i Pomianowskiej są niewątpliwie ważnym dziełem, wpisującym się w zestaw książek dotyczących Warmii. Autorki zbioru miały na celu oddanie jak najwierniej cech gwary warmińskiej, stąd bajki podane są w transkrypcji uproszczonej. Takie zbiory przyczyniły się do zachowania dziedzictwa gwarowego, które, w zamyśle polityki władz powojennych, nie powinny istnieć. Po pierwsze – bajki jako folklor ustny są cennym materiałem badawczym dla antropologów kultury, po drugie, z punktu widzenia językoznawcy są one jednym z ostatnich dowodów, poświadczających gwarę warmińską³⁷.

Efektem wieloletnich badań dialektologicznych pracowników Uniwersytetu Warszawskiego była wielotomowa seria pod wspólnym tytułem „Studia Warmińsko-Mazurskie”, wydawana w latach 1958–1980³⁸.

³³ Do materiałów zgromadzonych przez grupę Ossowskiego na początku XXI wieku dotarł Robert Traba, który z grupą badaczy rozpoczął badania porównawcze w tej samej wsi i na tym samym kwestionariuszu ankiety. Zob. *Przeszłość zapamiętana. Narracje z pogranicza. Materiały pomocnicze do analizy polsko-niemieckich stosunków narodowościowych na przykładzie warmińskiej wsi Purda Wielka*, red. R. Traba, A. Sakson, Olsztyn 2007; I. Lewandowska, *Głos w dyskusji o źródłach mówionych (oral history) na kanwie pracy Przeszłość zapamiętana. Narracje z pogranicza*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2008, nr 4, s. 509–513.

³⁴ W. Doroszewski, H. Koneczna, *Z gwary warmińskiej i mazurskiej*, „Poradnik Językowy”, 1951, z. 1; *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. 1: A–C, red. Z. Stamirowska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 24. Zob. także B. Falińska, *Badania dialektologiczne pod kierunkiem Witolda Doroszewskiego*, w: *Tradycja badań dialektologicznych*, s. 23–26; B. Bartnicka, *Halina Koneczna jako dialektolog*, w: tamże, s. 27–30.

³⁵ *Bajki Warmii i Mazur*, red. H. Koneczna i W. Pomianowska, Kraków 1956.

³⁶ Tamże, s. 15.

³⁷ M. Jaworska-Kret, *Gwara warmińska w bajkach ludowych z terenów Warmii*, praca magisterska napisana w Instytucie Filologii Polskiej UWM, pod kier. prof. dr hab. Marii Biolik, Olsztyn 2006, s. 11–12.

³⁸ T. 1: J. Siatkowski, *Słownictwo Warmii i Mazur. Budownictwo i obróbka drewna*, Wrocław 1958; t. 2: J. Symoni-Sułkowska, *Słownictwo Warmii i Mazur. Transport i komunikacja*, Wrocław 1958; t. 3: H. Horodyska, *Słownictwo Warmii i Mazur. Hodowla*, Wrocław 1959; t. 4: B. Mocarska-Falińska, *Słownictwo Warmii i Mazur. Uprawa i obróbka lnu*, Wrocław 1959; t. 5: E. Jurkowska, I. Łaciński, M. Szymczak, *Słownictwo Warmii i Mazur. Stopnie pokrewieństwa, życie społeczne i zawody*, Wrocław 1959; t. 6: W. Kupiszewski, Z. Węgiełek-Januszewska, *Słownictwo Warmii i Mazur. Astronomia ludowa. Miary czasu i meteorologia*, Wrocław 1959; t. 7: A. Basara, J. Basara, J. Wójtowicz, H. Zduńska, *Studia fonetyczne z Warmii i Mazur*, cz. I: *Konsonantyzm*, Wrocław 1959; t. 8: H. Bień-Bielska, *Słownictwo Warmii i Mazur. Wierzenia i obrzędy*, Wrocław 1959; t. 9: I. Judycka, *Słownictwo*

W roku 1950 rozpoczęła się także akcja zbierania folkloru ustnego, zainicjowana przez Państwowy Instytut Sztuki (PIS) przy współpracy z Polskim Radiem. Jeden z oddziałów powstał w Olsztynie, a kierował nim przedwojenny dyrektor Gimnazjum Polskiego w Kwidzynie – dr Władysław Gębik. Członkowie zespołu jeździli w teren i zbierali pieśni i przysłówki. Nielatwo było dotrzeć do ludności rodzimej, która chętnie, przed mikrofonem, ujawniając swoje nazwisko, zaśpiewała piosenkę lub opowiedziała bajkę albo gadkę. Udało się to po zaangażowaniu do współpracy miejscowych działaczy byłego Związku Polaków w Niemczech, utrzymujących kontakty z rodowitymi Warmiakami i Mazurami. Ostatecznie ekipa olsztyńska PIS w latach 1950–1958 na Warmii i Mazurach zapisała łącznie 6 537 pieśni, z czego z Warmii – 1877; nagrano 5217 teksów słownych i muzycznych, sporządzono 567 protokołów rozmów z wykonawcami. Pół wieku źródła te dostępne były jedynie w rękopisach. Dopiero w 2002 roku ukazały się one drukiem w serii „Polska pieśń i muzyka ludowa”. Pięcioksiąż pt. *Warmia i Mazury* obejmuje: t. 1 – *Pieśni doroczne i weselne*, t. 2 – *Pieśni balladowe i społeczne*, t. 3 – *Pieśni zalotne i miłosne*, t. 4 – *Pieśni rodzinne i taneczne*, t. 5 – *Pieśni religijne i popularne*³⁹.

Także lokalni działacze propagowali gwara. Na przykład od 1953 roku „Słowo na Warmii i Mazurach” drukowało teksty *Kuby spod Gietrzwałdu*⁴⁰. Wzorując się na przedwojennych felietonach *Kuby spod Wartemborka*, tym razem w postaci mądrego polskiego chłopca z Warmii wcielił się rodowity Warmiak, Alojzy Śliwa. Jego teksty miały zadanie umoralniające i edukujące, a pisane były spolszczoną gwara po to, aby go czytelnicy zrozumieli. W latach pięćdziesiątych XX wieku problem gwary był często poruszany na łamach prasy⁴¹.

Oprócz inicjatyw naukowych i oddziaływań prasy, władze polskie próbowały zachować gwara warmińską, umożliwiając kilku wybranym Warmiakom publikowanie własnej twórczości. Odnosi się to do Marii Zientary-Malewskiej, Michała Lengowskiego, Alojzego Śliwy i Teofila Ruczyńskiego, których w 1952 roku zaproszono do Związku Literatów Polskich. Dzisiaj można powiedzieć, że osoby te były „ikonami” warmińskości wykorzystywanymi do celów propagandowych. Jednak oni sami uważali, że naprawdę mają wielką misję do spełnienia. Pisał o tym Teofil Ruczyński, nauczyciel, poeta regionalny, związany z ziemią lubawską. Wraz z Lengowskim i Zientarą zainicjowali oni przy Stowarzyszeniu „Pax” w Olsztynie tzw. zespół żywego słowa, który przez kilkanaście lat przemierzał wzdłuż i wszerz Warmię i Mazury, odbył ponad 600 spotkań w różnych, nawet najdalej położonych miejscowościach, w których gromadziło się od kilkudziesięciu do nawet dwustu słuchaczy. Na spotkaniach śpiewano warmińskie piosenki, zwane „kurlantkami”, np. *O kokosce jierzembatej, Mniała baba psiękno córka, O nasej matce Katarzynie, co to uojcu nochal oparzyła*⁴².

z zakresu uprawy roli w gwarach Pomorza Mazowieckiego. *Stan obecny, historia i związki z terenami z przyległymi*, Wrocław 1961; t. 10: A. Mocarcka-Kowalska, *Słownictwo Warmii i Mazur. Rybołówstwo*, Wrocław 1963; t. 11: S. Dubisz, *Nazwy roślin w gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich*, Wrocław 1977; t. 12: D. Barska-Antos, *Słownictwo Warmii i Mazur. Odzież*, Wrocław 1980.

³⁹ B. Krzyżaniak, A. Pawlak, *Warmia i Mazury*, Cz. 1: *Pieśni doroczne i weselne*; Cz. 2: *Pieśni balladowe i społeczne*; Cz. 3: *Pieśni zalotne i miłosne*; Cz. 4: *Pieśni rodzinne i taneczne*; Cz. 5: *Pieśni religijne i popularne*, Warszawa 2002.

⁴⁰ Wydanie zbiorowe: A. Śliwa, *Kuba spod Gietrzwałdu gada*, Olsztyn 1972.

⁴¹ W. Szymoński, *Język polski i gwary*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, 1954, nr 6, s. 6–7; T.K., *Gwara – mowa ojców a kult mowy ojczystej*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, 1953, nr 19, s. 7; T. Stępowski, *Szanujcie i kochajcie piękną gwara warmińską*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1953, nr 4, s. 7.

⁴² I. Lewandowska, *Trudne dziedzictwo ziemi. Warmia i Mazury 1945–1989*, Olsztyn 2012, s. 337.

Do powiększenia zbioru, pieśni i folkloru przyczyniła się także wieloletnia działalność dokumentacyjna Maryny Okęckiej-Bromkowej z Rozgłośni Olsztyńskiej Polskiego Radia. Zgromadziła ona bogatą taśmotekę pieśni i gawęd, ratując je w ten sposób przed zapomnieniem. Ponad 200 nagranych przez nią taśm trafiło do Muzeum Narodowego w Warszawie, pozostałe są przechowywane w archiwum Radia Olsztyn. Do dnia dzisiejszego materiał ten nie został krytycznie opracowany i czeka wciąż na swojego badacza. Do szerokiego grona odbiorców trafiły wybrane opowieści, bowiem Okęcka-Bromkowa na podstawie zebranych relacji opublikowała zbiór bajek z regionu Warmii, używając tam także spolszczonej gwary⁴³.

Pomimo że w swoich utworach warmińscy literaci opisywali piękno ziemi rodzinnej, jej historię i kulturę, zwyczaje i bajki, tylko nieliczne teksty napisali w gwarze. W prywatnej rozmowie z Edwardem Cyfusem, który był wówczas jej kierowcą, M. Zientara-Malewska w roku 1974 przyznała się, że nie tworzy tekstów w gwarze, gdyż obawia się braku zainteresowania ze strony czytelników, poza tym prawdziwa gwara jest trudna, bo zawiera wiele specyficznych słów i mogłaby być niezrozumiała, a przede wszystkim nie było to mile widziane przez władze⁴⁴.

W latach sześćdziesiątych XX wieku podjęto jeszcze jedną próbę utrwalenia odrębności Warmiaków i Mazurów, także pod względem gwarowym. W latach 1963–1965 zespół studentów Uniwersytetu Warszawskiego prowadził badania terenowe, między innymi w województwie olsztyńskim (na Warmii w 35 wsiach), rejestrując wypowiedzi ludności na temat obrzędów i wierzeń ludowych. „Uzyskano bardzo bogaty materiał, ilustrowany często dosłownymi wypowiedziami informatorów, zapisanymi gwarą”⁴⁵.

Kolejne fale migracji ludności rodzimej za Odrę uszczuplały liczebność Warmiaków na ziemiach polskich. Praktyczny zanik gwary warmińskiej nastąpił wraz z tak zwanym awansem społecznym, tj. uciekaniem młodych ze wsi do miast i nieprzyznawaniem się do wiejskiego pochodzenia, rodzimych tradycji, przyzwyczajień, a także gwary. Na to nałożył się jeszcze kryzys gospodarczy i polityczny lat osiemdziesiątych, który całkowicie odsunął myślenie o gwarze w kategoriach dokumentacyjnych i badawczych.

Pomimo tego w 1984 roku ukazał się nakładem Polskiej Akademii Nauk *Słownik warmiński* Wiktora Steffena, który był efektem 60 lat jego badań, a zawierał 4500 wyrażen z różnych dziedzin życia i 84 miejscowości. Autor – rodowity Warmiak z Sząbruka – znał tę mowę z domu rodzinnego⁴⁶. Podczas spotkań rodzinnych, tradycyjnych kiermasów i uroczystości lokalnych zapisywał typowe słowa i zwroty warmińskie, które po przejściu na emeryturę (był profesorem filologii klasycznej na Uniwersytecie w Poznaniu) zgromadził w postaci słownika⁴⁷. Był on kierowany do społeczności akademickiej i nie miał charakteru popularnego ze względu na formę zapisu. Słownik wywołał wśród naukowców spore zainteresowanie⁴⁸. Popularną i uproszczoną wersję przedstawiła M. Zientara-Malewska

⁴³ *Śpiewa wiatr od jezior. Pieśni ludowe Warmii i Mazur*, zebrała i oprac. M. Okęcka-Bromkowa, Warszawa 1966; też, *Nad jeziorem bajka śpi*, Olsztyn 1962, wyd. II 1979.

⁴⁴ Wywiad z E. Cyfusem, 3 VIII 2009 roku.

⁴⁵ A. Szyfer, *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia Mazurów i Warmiaków*, wyd. II, Olsztyn 1975, s. 12.

⁴⁶ J. Chłosta, *Słownik Warmii (historyczno-geograficzny)*, Olsztyn 2002, s. 127.

⁴⁷ W. Steffen, *Słownik warmiński*, Wrocław 1984, s. VIII–X.

⁴⁸ Zob. recenzję Edwarda Brezy w „Zeszytach Naukowych Uniwersytetu Gdańskiego. Prace Językoznawcze”, 1988, nr 12, s. 119–129, odpowiedź W. Steffena w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich”, 1989, nr 1–4,

w znanej i poczytnej wówczas książce *Wieś nad łąkami*. Dała tam krótki (dwustronicowy) wykład opisujący cechy gwary i 15-stronicowy słowniczek gwary warmińskiej, skonsultowany z Pracownią Słownika Gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur, działającą przy Instytucie Języka Polskiego PAN w Warszawie⁴⁹.

BADANIA NAUKOWE I POPULARYZACJA GWARY NA PRZEŁOMIE WIEKÓW XX I XXI

Zmiana ustrojowa w Polsce przyczyniła się także do powrotu zainteresowań odrębnościami językowymi i etnicznymi terenu Warmii. Działania naukowe i popularyzacja szły niezależnie i równolegle. Do głównych badaczek etnografii warmińskiej, pracujących niegdyś w Olsztynie, a następnie w Poznaniu, zaliczyć należy Annę Szyfer, która w książce *Warmiacy. Studium tożsamości* umieściła kilka wypowiedzi w oryginalnej gwarze⁵⁰. W Instytucie Filologii Polskiej Wyższej Szkoły Pedagogicznej, a od 1999 roku Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie powstawały prace naukowe autorstwa Anny Pospiszył, Marii Biolik, Ewy Żebrowskiej⁵¹, a także prace magisterskie dotyczące gwary warmińskiej⁵². Pod kątem uwarunkowań historycznych gwarę badała Izabela Lewandowska⁵³, a słownikowym opracowaniem zajmuje się Pracownia Słownika Gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur Zakładu Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk w Warszawie⁵⁴. Od początku XXI wieku funkcjonuje też bardzo obszerny i nowoczesny przewodnik multimedialny *Gwary polskie* pod patronatem Zakładu Historii Języka Polskiego i Dialektologii Uniwersytetu Warszawskiego oraz Towarzystwa Kultury Języka⁵⁵, a także w nowszej wersji *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe*⁵⁶. Na obu tych stronach internetowych jest oddzielny rozdział poświęcony Warmii – jej historii, kulturze ludowej, a przede wszystkim gwarze, wraz z kilkoma gawędami Edwarda Cyfusa, które można odsłuchać i przeanalizować pod kątem dialektologicznym.

Rodowitym Warmiakiem, który do tej pory najwięcej zrobił dla utrwalania gwary jest Edward Cyfus. Poprzez jego działania popularyzacyjno-edukacyjne i wydawnicze wiele

s. 105–114 oraz ripostę Brezy, tamże, 1991, nr 4, s. 277–282.

⁴⁹ M. Zientara-Malewska, *Wieś nad łąkami*, Olsztyn 1988, s. 205–221.

⁵⁰ A. Szyfer, *Warmiacy. Studium tożsamości*, Poznań 1996, s. 203–206.

⁵¹ A. Pospiszył, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987; też, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*, Olsztyn 1990; M. Biolik, *Dialekt warmiński. Fonetyka i fonologia*, Olsztyn 2014; E. Żebrowska, *Die Äusserungsgliedfolge im Hochpreussischen*, Olsztyn 2004.

⁵² Napisane zostały w Instytucie Filologii Polskiej UWM pod kierunkiem prof. dr hab. Marii Biolik: D. Budziszewska-Hilińska, *Cechy gwary warmińskiej na podstawie gawęd Edwarda Cyfusa*, Olsztyn 2003; E. Grabowska, *Gwara warmińska w „Kiermasach na Warmii” Walentego Barczewskiego*, Olsztyn 2005; M. Jaworska-Kret, *Gwara warmińska w bajkach ludowych z terenów Warmii*, Olsztyn 2006; H. Dymek, *Słownictwo warmińskie na początku XXI wieku*, Olsztyn 2013.

⁵³ I. Lewandowska, *Gwara warmińska na przełomie dwóch stuleci (XIX–XXI wiek)*, w: *Miejsca pamięci w edukacji historycznej*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek, z cyklu: „Toruńskie Spotkania Dydaktyczne”, t. 6, Toruń 2009, s. 85–93; też, *Trudne dziedzictwo ziemi*, rozdział: „Ambiwalencja postaw wobec gwary warmińskiej i mazurskiej”, s. 332–338.

⁵⁴ Wydawanie kolejnych tomów słownika rozpoczęto w 1987 roku. Do dnia dzisiejszego ukazało się ich cztery (do litery N). Zob. *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. 1: A–Ć, red. Z. Stamirowska, Wrocław 1987; t. 2: D–G, red. Z. Stamirowska, Warszawa–Wrocław 1991; t. 3: H–K, red. Z. Stamirowska, H. Perzowa, Warszawa–Kraków 1994; t. 4: L–N, red. H. Perzowa, D. Kołodziejczykowa, Warszawa–Kraków 2002.

⁵⁵ <http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl/> (dostęp: 05.06.2016).

⁵⁶ <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/> (dostęp: 05.06.2016).

osób interesuje się gwarą i próbuje się jej uczyć. W latach 1999–2003 realizował on projekt z Radiem Olsztyn i „Gazetą Olsztyńską” *Gawędy w gwarze warmińskiej*, którego efektem jest ponad 200 cotygodniowych gawęd w gwarze warmińskiej na temat zwyczajów, tradycji i obyczajów warmińskich, zgodnych z kalendarzem kościelnym i porami roku, emitowanych na antenie Radia Olsztyn i drukowanych w „Gazecie Olsztyńskiej”. Wydał kilka książek, w tym zbiór gawęd *Po naszymu*, zawierający słownik oraz kasetę z wymową⁵⁷; warmińską sagę na podstawie losów jego rodziny na tle wydarzeń XX i początku XXI wieku⁵⁸, książkę popularnonaukową *Moja Warmia z elementami gwary warmińskiej*⁵⁹. Najważniejszym osiągnięciem w popularyzacji gwary jest napisanie wraz z Izabelą Lewandowską trzech części *Elementarza gwary warmińskiej*⁶⁰. W latach 2005–2009 E. Cyfus jako dziennikarz TVP3 Olsztyn realizował i prowadził autorski *Magazyn Warmiński „Warnijo”*, współrealizował też cykl filmów telewizyjnych opartych na wywiadach pt. *Ostatni Warmiaci i Mazurzy*⁶¹. Cyfus tłumaczy różne teksty na gwarę warmińską zarówno w komiksach⁶², jak i na płytach pieśni ludowych oraz piosenek współczesnych zespołów⁶³. Ponadto wraz z I. Lewandowską prowadzi Muzeum Warmińskiego Gburstwa w XIX-wiecznej oryginalnej chacie we wsi Giławy, bierze udział w pracach jury w konkursach gwarowych, ma liczne spotkania autorskie i pogadanki tematyczne w szkołach, gimnazjach, liceach, bibliotekach na Warmii i Mazurach.

Rodowitym Warmiakiem, uczniem E. Cyfusa jest Łukasz Ruch, który od 2006 roku publikuje teksty gwarowe na łamach lokalnej „Gazety Dywickiej”⁶⁴, wygłasza gawędy podczas imprez ludowych i folklorystycznych w regionie, od 2008 roku jest jurorem konkursów dla młodzieży gimnazjalnej w Dobrym Mieście i Dywitach. Napisał wprowadzenie w gwarze warmińskiej do publikacji: *Gady. Nasza Mała Ojczyzna*⁶⁵, prowadził też wykład (wraz z I. Lewandowską) pt. *Gwara warmińska dawniej i obecnie* w 2013 roku na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie.

Wykłady i prelekcje dla dzieci, młodzieży i seniorów (słuchaczy Uniwersytetu Trzeciego Wieku) na temat gwary i dziedzictwa niematerialnego prowadzi także Izabela Lewandowska, specjalizująca się w dydaktyce historii, historii mówionej i dziedzictwie kulturowym⁶⁶.

⁵⁷ E. Cyfus, *Po naszymu. Gawędy warmińskie*, Olsztyn 2000.

⁵⁸ Tenże, *Warmińska saga. A życie toczy się dalej*, Dąbrówno 2014. Książka jest zmienioną wersją wydawanych od 2003 roku wspomnień *A życie toczy się dalej*, cz. 1 – 2003, cz. 2 – 2006, cz. 3 – 2010.

⁵⁹ Tenże, *Moja Warmia*, Dąbrówno 2012.

⁶⁰ I. Lewandowska, E. Cyfus, *Elementarz gwary warmińskiej*, Cz. 1. *Rodzina, dom i zagroda*, Barczewo 2012; Cz. 2. *Wierzenia, zwyczaje i obrzędy*, Barczewo 2014; Cz. 3. *Cztery pory roku na warmińskiej wsi*, Barczewo 2014; w 2017 roku wydane w jednym tomie jako *Elementarz warmiński*.

⁶¹ <http://www.ceik.eu/ostatni-warmiacy-i-mazurzy.html> (dostęp: 05.06.2016).

⁶² Do tej pory wydano trzy komiksy: scenariusz na podstawie legendy warmińskiej pod tym samym tytułem M. Wakar, rysunek J. Gach, tłumaczenie na gwarę E. Cyfusa: *Jek chłop łabóńdzia za bziółka wziół. Jak chłop łabędzia za żonę wziół*, Olsztyn 2006; *Ło królu i Szurku w czepku turodżonom. O królu i chłopcu w czepku urodzonym*, Olsztyn 2007; *Skónd sia wzięła wyspa Lalka na Łanskam jyziorze. Jak powstała wyspa lalka na jeziorze Łańskim*, Olsztyn 2009.

⁶³ *Feliks Nowowiejski 25 polskich pieśni ludowych z Warmii. Op. 28 Nr 1*, tłum. oryginalnych tekstów warmińskich i konsultacja przy produkcji płyty CD, Olsztyn 2007; oprac. tekstów piosenek w gwarze do płyty zespołu Hoboud pt. *Wskreszenie Hobouda*, Olsztyn 2009; oprac. tekstów piosenek w gwarze do płyty zespołu Babsztyl pt. *Stoi łoset kele drogi*, Olsztyn 2010.

⁶⁴ Wszystkie teksty dostępne w elektronicznym archiwum gazety na <http://gazetadywicka.eu/> (dostęp: 06.06.2016).

⁶⁵ *Gady. Nasza Mała Ojczyzna*, red. T. Kosińska, Olsztyn 2009.

⁶⁶ Więcej na stronie www.izabela-lewandowska.pl (dostęp: 06.06.2016).

Wraz z Edwardem Cyfusem opracowała program warsztatów gwarowych dla nauczycieli i młodzieży, który systematycznie jest realizowany.

Niestety, do tej pory nie udało się próba wprowadzenia gwary i kultury ludowej do edukacji szkolnej. Znaczenie gwary w tożsamości regionalnej zostało zauważone przez władze oświatowe dopiero kilka lat po przełomie ustrojowym. W 1995 roku Ministerstwo Edukacji Narodowej wydało dokument *Dziedzictwo kulturowe w regionie. Założenia programowe*, w którym w zakresie treści przeznaczonych do realizacji napisano, jakie treści należy realizować: „Pochodzenie i znaczenie słów – «słownictwo jako wyraz dziejów» (etymologia) – zastępujące kroniki i uzupełniające archeologie i historię; nazwa regionu, jego części składowych oraz nazwy miejscowe – miast, osiedli, wsi, przysiółków, pól, łąk, lasów, wód i gór oraz charakterystycznych elementów krajobrazu, a także nazwiska, imiona miejscowe; wpływ języka literackiego i języków sąsiadów na gwarę autochtonów, okresy rozwojowe gwary bądź dialektu; słownictwo gwarowe w języku literackim”⁶⁷.

Nie było jednak specjalistów do nauczania gwary warmińskiej w szkołach. Nauczyciele nie byli w tym kierunku kształceni ani nie mieli odpowiednich materiałów do samokształcenia. Poza tym w zdecydowanej większości nie pochodzili z rodzin autochtonicznych, więc gwara warmińska była dla nich językiem zupełnie obcym. Nic też nie zmieniło się wraz z reformą szkolną z 1999 roku, kiedy wprowadzono ścieżkę międzyprzedmiotową pod nazwą „Edukacja regionalna. Dziedzictwo kulturowe w regionie”. W 2009 roku kolejna reforma jeszcze bardziej ograniczyła możliwości edukacji regionalnej, bowiem włączyła treści ze ścieżek do podstawy programowej, co nie było w ogóle egzekwowane. Pomimo opracowania regionalnego podręcznika i programu⁶⁸, a także trzech części *Elementarza gwary warmińskiej*, do tej pory nie ma uregulowań prawnych, chociażby tylko regionalnych, sprzyjających wprowadzeniu nauczania gwary na poziomie szkoły.

PLAN DZIAŁAŃ OCHRONNYCH – DOKUMENTACYJNYCH, POPULARYZACYJNYCH I EDUKACYJNYCH

Plan działań ochronnych wynika z wpisania gwary na krajową listę UNESCO. Do wypełnienia tego zadania zostali zobowiązani nie tylko depozytariusze⁶⁹, ale też władze państwowe (Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwo Edukacji i Sportu, Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego) i władze samorządowe wszystkich szczebli.

Ochrona w świetle zapisów Konwencji o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego dotyczy prac dokumentacyjnych, popularyzacyjnych i edukacyjnych. Do działań dokumentacyjnych zaliczyć należy zidentyfikowanie liczby osób posługujących się gwarą,

⁶⁷ Cyt. za: *Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole*, red. S. Bednarek, Wrocław 1999, s. 15.

⁶⁸ *Dziedzictwo ziem pruskich. Dzieje i kultura Warmii i Mazur. Podręcznik dla młodzieży*, red. I. Lewandowska, Olsztyn 2012; I. Lewandowska, *Program nauczania wstępu tematycznego „Dziedzictwo ziem pruskich. Dzieje i kultura Warmii i Mazur” na IV etapie edukacyjnym dla przedmiotu „Historia i Społeczeństwo. Dziedzictwo epok”*, „Wiadomości Historyczne”, 2012, nr 1, s. 32–39.

⁶⁹ Depozytariusze to osoby należące lub wywodzące się ze społeczności, w której dany element niematerialnego dziedzictwa kulturowego jest przekazywany z pokolenia na pokolenie. Dzięki temu przekazowi osoby te posiadają wiedzę, umiejętności i znajomość znaczeń, związanych z tym elementem dziedzictwa. Depozytariuszami gwary warmińskiej we wniosku o wpis gwary na krajową listę dziedzictwa niematerialnego UNESCO zostali uznani Izabela Lewandowska, Edward Cyfus i Łukasz Ruch.

czy też tylko wplatających niektóre słówka i zwroty warmińskie do języka polskiego. Dokumentacja ta polegałaby na prowadzeniu badań terenowych, nagrywaniu wywiadów, kolekcjonowaniu ich w specjalnie do tego celu utworzonym Archiwum Historii Mówionej Polski Północno-Wschodniej w kolekcji warmińskiej⁷⁰, dalej transkrybowaniu i prowadzeniu prac naukowych na podstawie zgromadzonego materiału źródłowego. Do działań popularyzacyjnych zaliczyć należy konieczność powołania Pracowni Gwary Warmińskiej, w której byłaby możliwość konsultacji gwarowych, organizowania spotkań i prelekcji, prowadzenia prac dokumentacyjnych i edukacyjnych. Konieczne jest też ponowne wydanie gawęd z wersją dźwiękową, wydawanie książek z wyrażeniami i słówkami gwarowymi, audiobooków itp. Od maja 2016 roku prowadzona jest popularyzacja gwary na facebooku⁷¹, konieczne jest zaangażowanie innych mediów. Działania edukacyjne muszą w pierwszym okresie opierać się na warsztatach przygotowanych dla nauczycieli i uczniów, opracowaniu materiałów edukacyjnych, filmów instruktażowych, docelowo na wprowadzeniu systematycznej edukacji szkolnej, regionalnej i gwarowej.

* * *

Gwara warmińska nie wróci już pod strzechy, ale dzięki wpisaniu jej na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego UNESCO będzie podlegała ochronie. Mamy nadzieję, że dzięki autentycznemu zainteresowaniu zarówno dorosłych mieszkańców regionu, jak i dzieci i młodzieży, a także badaniom naukowym, popularyzacji i edukacji pamięć o gwarze nie zaniknie i zostanie ocalona dla następnych pokoleń.

**WARMIA DIALECT AS AN EXPRESSION OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE.
THE EVOLUTION OF THE PHENOMENON THROUGH THE AGES**

SUMMARY

The Warmia dialect was formed as a result of various linguistic phenomena overlapping one another – starting from the Old Prussian language, through the language of German and Polish settlers, Old Polish that was widespread across the Prussian land in the early modern area, to Germanisms introduced in the 10th century. The Warmia dialect was mostly spoken at home, by Poles and Germans alike. The situation changed after the WW2. Until the war, the Warmia dialect was considered to be a variety of the Polish language. After the war, however, it came to be associated with the German language. When Warmians began leaving for Germany and aspiring at modernity, the tradition, including the language of ancestors, was left behind. Only from the 1990s onwards can we observe a return and willingness to rediscover the local dialect of Warmia.

On 10th March 2016 Warmia dialect has been noted at Polish Intangible Cultural Heritage List UNESCO. The article presents history of researches of this dialect and forms of popularization. In recent years the local dialect has been popularized through printing Warmian tales in the local press and the reading thereof on Radio Olsztyn. Training courses on

⁷⁰ O koncepcji powołania tego archiwum zob. I. Lewandowska, *O potrzebie powołania Archiwum Historii Mówionej Polski Północno-Wschodniej w Olsztynie*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, 2015, t. 5, s. 309–321.

⁷¹ <https://www.facebook.com/GwaraWarminska/> (dostęp: 06.06.2016).

the basis of the *Primer of the Warmia Dialect* are organized and a “Warmia dialect” fanpage is run on Facebook. This is used by musical and choral bands. Recitation competitions are organized for children.

Rather than making it compulsory for everyone to learn the Warmia dialect, it is a better idea to enable the local residents to get to know and understand particular words, phrases, short texts and dialogues. In this way, they will acquire some knowledge about traditional customs, values and mindsets of previous generations. Valuable elements of the cultural heritage will thus be transferred to the modern, globalized society.